

*Інна Волянюк,
Ольга Микуляк
(Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна
академія імені Тараса Шевченка)*

ВИВЧЕННЯ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ГРАМАТИКИ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті висвітлено аспекти вивчення кременецької «Граматики...» в мовознавстві загалом і в українській лінгвістичній думці зокрема; охарактеризовано різні гіпотези про її авторство, умови друку та характерні особливості тексту цієї праці.

Ключові слова: кременецька «ГраMATика...» (КГ), ГраMATика Смотрицького (СМ), Епіфанське (Богоявленське) братство, Кременець, церковнослов'янська мова.

Инна Волянюк, Ольга Мыкуляк. ИЗУЧЕНИЕ КРЕМЕНЕЦКОЙ ГРАММАТИКИ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

В статье раскрыты аспекты изучения кременецкой «Грамматики...» в языкознании вообще и в украинской лингвистической мысли в частности; охарактеризованы различные гипотезы об ее авторстве, условиях печати и характерные особенности текста этой работы.

Ключевые слова: кременецкая «Грамматика...» (КГ), Грамматика Смотрицкого (СМ), Эпифанское (Богоявленское) братство, Кременец, церковнославянский язык.

Inna Volianiuk, Olha Mykuliak. STUDY OF KREMENETS GRAMMAR IN UKRAINIAN LINGUISTICS

The article reveals the peculiar features of Kremenets «Grammar ...» study in linguistics in general and in Ukrainian linguistic research in particular. The paper highlights various hypotheses about authorship of «Grammar...», conditions of its printing and characteristic features of the text.

Keywords: Kremenets Grammar (KG), Smotrytskyi's Grammar (SG), Epiphany Brotherhood, Kremenets (Ternopil Region), the Church Slavonic language.

Друга половина XVI-XVII ст. – час інтенсивного зростання значення освіти та науки, збільшення кількості шкіл, колегіумів, братств в Україні, що й зумовило необхідність забезпечення освітнього процесу навчальними посібниками та підручниками. Цей період відомий виходом у світ багатьох граматик церковнослов'янської мови. Так, у 1596 р. у м. Вільно видано «Грамматіку словенску...» Лаврентія Зизанія, у 1619 р. у м. Єв'ї біля м. Вільно вийшла друком праця «Грамматіки славенския правилное Сунтагма» Мелетія Смотрицького; у 1638 р. у західноволинському Кременці з'явилася анонімна «Грамматіки или писменница языка словенскаго тшательем вкратце издана»; у 1643 р. у Парижі видрукувана «Грамматыка словенская...» Івана Ужевича.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю детальних відомостей про кременецьку «Граматику...». У працях деяких вітчизняних і зарубіжних учених є тільки окремі згадки про цей навчальний посібник. Отож, об'єктом нашої розвідки є анонімна «Грамматіки или писменница языка словенскаго тшательем вкратце издана», або кременецька «ГраMATика...» 1638 року. Предметом дослідження виступають аспекти вивчення Кременецької граматики в українському мовознавстві.

Нашим першочерговим завданням є з'ясувати аспекти вивчення Кременецької граматики в мовознавстві загалом і в українській лінгвістичній думці зокрема, висвітлити гіпотези про її авторство, умови друку та характерні особливості тексту книги. Ключовими працями, на які ми посилаємось у нашій розвідці, є монографія В. Німчука «Мовознавство на Україні XIV–

XVII ст.» та передмова О. Горбача в німецькому перевиданні кременецької «Граматики...» 1985 р.

Кременецька граматика – скорочене видання (варіант) Єв'єської церковнослов'янської граматики М. Смотрицького (1619). Ґрунтовно її досліджували лише російські мовознавці С. Булич та І. Ягич.

Схвально про книгу висловлювався К. Калайдович: «Праця невідомого достойна уваги завдяки ясному поясненню правил» [5, с. 120]. Підтримував її також М. Максимович [6].

Відомий український славист, мовознавець, професор Олекса Горбач у 1985 році перевидав кременецьку «Граматику...» німецькою мовою в м. Франкфурті з метою її поширення за межами України. У «Передмові» він говорить про існування цього видання тільки у 6-ти екземплярах. І. Каратаєв, який передрукував важливе з передмови та післямови, на противагу, знав тільки 4 екземпляри: один із них – у громадській бібліотеці у Санкт-Петербурзі та три – у московських бібліотеках:

- 1) екземпляр у громадській бібліотеці й у музеї Румянцева (сьогодні в бібліотеці Леніна);
- 2) екземпляр у бібліотеці синодальної типографії (сьогодні в бібліотеці Леніна);
- 3) екземпляр у бібліотеці П. Щапова (сьогодні в історичному музеї в Москві [7, с. 112].

П'ятий екземпляр КГ зафіксований у Львові. Загальний опис цього примірника зроблено І. Свенціцьким [8] (наявний у бібліотеці «Народний дім», сьогодні в Музеї українського мистецтва). Шостий екземпляр КГ, який зберігається у Марійській бібліотеці у Заалі, докладно описав Дж. Дітце, порівнявши його із граматикою М. Смотрицького.

На основі техніки друку та ілюстрацій Дж. Дітце намагався визначити друкаря та друкарню в Кременці. На його думку, це була мандрівна друкарня в Угерці (поблизу Самбора), а друкарем був чернець Павло Домжів-Люткович-Телика та його помічник Сильвестр. Ця мандрівна друкарня прибула через Мінськ (1622), с. Четвертню, що біля Луцька (1625), до монастиря в Рівному (1629), де П. Телика був настоятелем, але на початку 1630-х рр. він помер; його спадщину Сильвестр передав в 1635 році в друкарню Луцького монастиря, де в 1640 році було надруковано літургійну книгу. Дж. Дітце передбачав, що така ж друкарня існувала в Кременці, де в 1638 році було надруковано досліджувану нами працю [10, с. 1].

Справжній автор кременецької «Граматики...» невідомий, існують тільки деякі припущення. На думку С. Булича [2, с.175], ймовірним автором КГ вважається єпископ у Луцьку Афанасій (у мирському князь Олександр) Пузина (+1650). Без заперечення припущення С. Булича прийняли І. Ягич [2, с. 29-30], М. Вайндарт, М. Возняк і Дж. Дітце [3, с. 367]. Проте О. Горбач зазначає, що про цю гіпотезу нічого документально не відомо.

Князь Олександр Пузина не був проти церковного союзу із представниками волинського дворянства (у 1629 р. він прийшов як православний делегат до Львівської уніатської ради). У 1632 р., ймовірно, він був висвячений на православного єпископа Луцька та Острога (під час єпископського освячення прийняв монастирське ім'я Афанасій) і в 1633р. був визнаний польським королем. У якості єпископа він виступав у 1634 році проти католицьких антиправославних бунтів у Луцьку. У 1638 році О. Пузина перевидав «Дідаскалію» Сільвестра Косіва (1637), в передмові до якої описав свій перший єпархіальний Синод у Луцькому замку. Його підпис можна знайти в 1647 році на виборчому акті єпископа Сільвестра Косіва до Київського митрополита.

Будь-яка філологічна й освітня діяльність О. Пузини, а також відносини з Кременцем і школою не відомі.

Дискусійним, на наш погляд, є трактування слова «тщатель» у заголовку Кременецької граматики. Так, на думку В. Німчука, ця граматика адресована учням, тобто «тщателем», як перекладає науковець [1, с. 150]. О. Горбач, на відміну, перекладає це слово як «Fleißiger, Eifereger», що означає «старанний, фанат» і вважає, що це псевдонім імовірного автора праці. Можливо, під ним прихований хтось із кола вчителів братської школи у Кременці, вчительський склад, на жаль, не відомий [10, с. 213]. Науковець стверджує, що видавцем КГ може бути Епіфанське (Богоявленське) братство в Кременці, а не єпископ Луцький.

Титульна сторінка з зображенням Епіфанії (Богоявлення) точно відповідає відсутності будь-якого панегірика (хвалебності) на князівській печатці О. Пузини. О. Горбач водночас зазначає, що багато в перевиданні КГ запозичене із граматики Л. Зизанія (1596) [12], тому вважає, що саме цей православний конкурент пізнього М. Смотрицького був (на Київському синоді 1628 р.) під псевдонімом «тщатель» (або, принаймні в колі співробітників), оскільки Л. Зизаній був верховним священиком у західноволинському Корці; до 1592 р. він працював учителем у Львівській, Берестейській, Віленській православних братських школах; у 1597-1602 рр. – приватним учителем у сім'ях магнатів Соломирецьких та Острозьких, з 1602 р. був проповідником і парохом в Ярославі, протягом 1626-1627 рр. перебував у Москві, де зазнав невдачі зі своїм катехізисом. У 1632 році його згадує як живого Гелазіус Діплік (псевдонім Остафій Кісіль) в «Антропології» (спрямованій проти «Апології»Смотрицького, 1628); після 1634 року відсутні будь-які згадки про Л. Зизанія. Згідно з припущеннями О. Горбача, рік його смерті повинен бути після 1638 року.

М. Середюк припускає, що автором КГ може бути Кирило Транквіліон Ставровецький, який належав до кафедри Львівської братської школи та друкував свої богословські й гомілетичні твори в друкарнях Почаєва та Рахманова. Однак ця гіпотеза була відхилена, оскільки його діяльність у православній братській школі в Кременці була незбагненою [10, с. 4].

Православний Богоявленський монастир у Кременці був заснований у 1633 р. У ньому спочатку був будинок перестарілих, а з 1636 р. вища школа як філія Київського православного колегіуму, братство, а також книжкова друкарня. Київський митрополит надав братству право ставропігії, через яке воно безпосередньо йому підпорядковувалося. Книжкова друкарня, в якій у 1638 році була надрукована КГ, працювала до 1650-х років. Православна школа в Кременці у другій половині XVII століття припинила своє існування. Для заснування монастиря, як і братської школи зробили внесок через пожертви два православні волинські дворяни-депутати Лаврентій Древінський та Данило Малинський. На те, що КГ пов'язана з цим братством (отже, з його школою), вказує ілюстрація - у верхній частині титульної сторінки (зображення Хрещення Христа).

Що стосується вмісту граматики, як зазначає О. Горбач, він є досить скороченим, переробленим, спрощеним. Текст Граматики побудований у форматі запитань і відповідей. Розділ «Морфологія» був змінений. Зменшено кількість іменникових категорій, вибрані інші приклади відмін іменників, відкинуто грецько-латинські приклади (зокрема, винятки). Зменшено кількість граматичних категорій прикметника, відхилено відмінювання числівника та деякі категорії займенника. Найбільш ґрунтовно перероблено класифікацію дієвідмін. Також спрощено парадигми відмінювання частин мови, а деякі з них, такі, як «Прислівник», «Сполучник» і «Частка», взагалі вилучено, окрім цього, замінено багато прикладів. Хоча кременецька «Грамматика...» написана церковнослов'янською мовою, у ній чітко простежується український вплив [10, с. 7].

Визначення окремих термінів зазвичай є скороченою версією граматики СМ, але іноді з урахуванням граматики Адельфотеса, наприклад:

Слово ёсть реченій сложеніе мысль самосовершенуявляющее [9, с. 11] .

Реченіа составляют слово: ёсть же там слово реченій сложеніе разумь совершенуявляющее...[11, с. 18]

Варто зазначити, що існують відмінності у використанні кінцевих-Ь: -ь у тексті: *помощь* [11, с. 5]; *помощь* [10, с. 3], *надежь* [11, с. 187]; *надежь* [10, с. 56], проте в інших місцях в обох авторів могли зустрічатися взаємозамінні варіанти написання; -шиа, -шиа Р.в. ж.р., у прикм./дієприкм. ж. р. і -щяа в З.в. мн. чи прикм./дієприкм. ч.р у КГ перетворились на -щіа, щіа, -шіа, -шіа: СМ: *бившиа* [11, с. 182], *творациа* [11, с. 217], *сущиа* [11, с. 158]; КГ: *бившиа* [10, с. 58], *творациа* [10, с. 70], *сущиа* [10, с. 745].

Послідовно змінюється написання префікса при- на прі- перед йотованими голосними в корені слова: СМ: *приемлють* [11, с. 214], *приемлюще* [11, с. 209], *приашиа* [11, с. 216]; КГ:

приемлють [10, с. 68], *приемлюще* [10, с. 66], *прийде, приша* [10, с. 69]; - жа, -ша іноді замінюється на жа, ша: СМ: *мужа* [11, с. 209], *надежа* [11, с. 115], *дша* [11, с. 206], *лишаемый* [11, с. 114]; КГ: *мужа* [10, с. 66], *надежа* [10, с. 17], *дша* [10, с. 64], *лишаемый* [10, с. 17].

Незвичним є повернення в КГ до безйотованого написання групи -іа, -аа як -іа, -аа: СМ: *наклоненіа, причастіа* [11, с. 168], *положителнаа* [11, с. 221]; КГ: *наклоненіа, причастіа* [10, с. 48], *положителнаа* [10, с. 72]; іноді в КГ^о-голосний був замінений на ъ в прийменниках або префіксах со, ко, во: СМ: *сочинати* [11, с. 191], *составляют* [11, с. 6]; КГ: *съчинати* [10, с. 58], *сътворити* [10, с. 2]. Традиційне написання групи -ли- в КГ адаптується до її вимови (l'n): *родителный* [10, с. 214], *дателному* [10, с. 221]; *родительный* [10, с. 68], *дательному* [10, с. 72].

Українська вимова переробника чи укладача КГ знайшла своє відображення в спорадичному змішанні:

ѣ І и/ї: СМ: *прочтѣвася* [11, с. 132], *оудобѣ* [11, с. 186], *добродѣтели* [11, с. 196], *оувѣдиши* [11, с. 162], *ѣлѣсвѣ* [11, с. 164], *былѣсвѣ, -ѣстѣ, -ѣстѣ* [11, с. 158]; КГ: *прочтивася* [10, с. 26], *оудобіе* [10, с. 54], *добродітели* [10, с. 61], *оувѣдиѣ* [10, с. 43], *ѣлисвѣ* [10, с. 45], *былисвѣ, -истѣ, -истіѣ* [10, с. 37],

ы І и: *слезы* [11, с. 225], *египтяныни* [11, с. 39], *были* [11, с. 134-5], *Афины* [11, с. 224], Н.в. мн. ч.р.: *виды* [11, с. 28], *роды* [11, с. 95]; КГ: *слизи* [10, с. 76], *египтянины* [10, с. 6], *били* [10, с. 28], *Афины* [10, с. 75], *виды* [10, с. 5], *роды* [10, с. 2].

В. Німчук стверджує, що «Граматики...» «не внесла помітних нових елементів у граматичну теорію та практику українського мовознавства XVII ст., однак у ній яскраво виражене прагнення до зрозумілого й стислого викладу навчального матеріалу» [1, с. 154]. При цьому, науковець одночасно заявляє, що «творчі елементи, що виявилися у формулюванні правил, інтерпретації й скороченні матеріалу книги М. Смотрицького, дають підстави віднести «Граматику, или писменницу...» до окремих творів староукраїнської лінгвістики, а не інтерпретувати її лише як специфічне перевидання «Граматики» М. Смотрицького» [1, с. 155].

Кременецька «Грамматика...», як виявляється, книга невідомого автора з невідомою історією написання та друку. Вона вміщує основні положення існуючих граматик церковнослов'янської мови від XIV до XVII ст. Ця грамматика займає вагоме місце в дослідженнях сучасних мовознавців, є цікавою для вивчення розвитку й становлення сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст.: [монографія] / В. В. Німчук; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наукова думка, 1985. – С. 145-155.
2. Булич С. К. Очерк истории языкознания в России / С. К. Булич // Записки Историко-филологического факультета Имп. С.-Петербургского университета. – Т. 1., – СПб. : тип. М. Меркушева, 1904. – 22 с.
3. Ягич И. В. История славянской филологии / И. В. Ягич // Энциклопедия славянской филологии, в.1. СПб. 1910. – Leipzig, 1967. – С. 29-30.
4. Каченовский М. Т. Исторический взгляд на грамматику славянских наречий / М. Т. Каченовский // Труды Москов. Общества любителей российской словесности. – Москва, 1817, IX. – С. 17-46.
5. Калайдович К. Иоанн, ексарх болгарский / К. Калайдович. – Москва, 1824.
6. Максимович М. А. Книжная старина южнорусская / М. А. Максимович. – Москва: Временник общества истории и древностей российских, 1850. – С. 10.
7. Каратаев И. П. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами / Сост. И. Каратаев. Т. 1: С 1491 по 1652 г. – СПб.: тип. Императорской Академии Наук, 1883. – S. 466-467, Nr.474.
8. Свенцицкий И. И. Каталог книг церковно-славянской печати / И. И. Свенцицкий. – Жовква, 1908. – с.152.
9. Adelphotes. Dierstegedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik, L'viv-Lemberg 1591. Herausgegeben und eingeleitet von Olexa Horbatsch. – Frankfurt am Main 1973; XVI, 217 S., DM 22.

10. Horbatsch O. Hrammatiki ili pismennica jazyka slovenskaho, Kremjanec 1638. Einegekürzte Fassung der kirchen slavischen Grammatik von Meletij Smotryckyj: [herausgegebenundeingeleitet von Olexa Horbatsch] / O. Horbatsch. – München : Kubon&Sagner, 1977. – 122 s.

11. Smotryckyj M. Hrammatiki slavenskija pravilnoe syntagma, Jevje 1619. Kirchen slavische Grammatik (Erstausgabe). [Hrsg. u. eingeleitet von O. Horbatsch], Specimina Philologiae Slavicae / M.Smotryckyj. - Bd.4, Frankfurt a.M., 1974.

12. Zizanij L. Hrammatika slovenska, Wilna 1596. [Hrsg. u. eingeleitet von G. Freidhof], Specimina Philologiae Slavicae / L. Zizanij. – Frankfurt-M., 1972.

Стаття надійшла до редакції 19.09.2018 р.